

ВІДГУК
на дисертацію Савченка Олексія Олександровича
«Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні
комунікації у XVI – на початку XVIII ст.», представлену на здобуття
наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю
07.00.01 – історія України

Безперечно, що політичні відносини України та Криму мають сталу історичну традицію, яка закорінена в давні часи. Протягом багатьох століть українське козацтво торувало собі шлях до Чорного моря, а в стосунках з кримсько-татарським Бахчисараєм у Запорожжя, Чигирині і Батурині були різні періоди співіснування – від наступальних військових походів до політичної залежності та миру. Як відомо, татарський фактор був пріоритетним у зовнішній політиці ранньомодерної Української держави – Гетьманату (Війська Запорозького, Гетьманщини).

Ранньомодерна доба в українській історії відзначилась протатарськими політичними тенденціями уряду гетьмана Богдана Хмельницького у середині XVII ст., а також пошуками «дружби» з монаршим родом Гіреїв (Гераїв, Гереїв) іншими володарями гетьманської булави – Іваном Виговським, Павлом Тетерею, Степаном Опарою, Іваном Брюховецьким, Петром Дорошенком, Петром Суховієнком, Юрієм Хмельницьким, Іваном Мазепою, Пилипом Орликом та Кирилом Розумовським. Окрім того, у цей час протягом майже дев'яти десятиліть – з 1680-х – до 1770-х років на правах васалітету по відношенню до Бахчисараю існувало таке цікаве політико-державне утворення як Хансько-Придністровська Україна.

Започатковані гетьманом Богданом Хмельницьким у 1648 р. міждержавні політичні відносини з ханом Іслам-Гіреєм III у вигляді військово-політичного союзу активно продовжувалися не тільки протягом усієї другої половини XVII ст., але й відновлювалися на початку XVIII ст. – коли тенденція розвитку мирних взаємовідносин між Кримським ханством та

козацькою Україною перед загрозою зі сторони більш сильнішого суперника спричиняла до їхнього об'єднання. Важливою історіографічною проблемою залишається вивчення питання соціальної комунікації між представниками українського і татарського етносів.

Відсутність на теренах Української РСР протягом «комуністичного періоду» власної тюркологічної школи сприяло тому, що аналізуючи різноманітні проблеми українсько-кримських політичних та соціальних взаємин 1500-х – початку 1700-х років, історики переважно зверталися до висвітлення їхніх конфронтаційних сторінок. У зв'язку з цим, багатьом дослідникам бракувало концептуальних й об'єктивістських підходів, що залежало від впливу політичної кон'юнктури на історіографію в умовах тривалого перебування України у межах Радянського Союзу. Поза тим, політичні відносини між Українсько-Козацькою і Татарсько-Ординською державами характеризувалися не тільки роками військових протистоянь та взаємовторгнень, але й, більшою мірою, дипломатичними перемир'ями і союзами, соціальною взаємодією а, отже, мирним співжиттям українців і татар в межах Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Кримського ханства та Українського гетьманату.

Саме тому дисертаційна праця пана Олексія Савченка є актуальною і такою, що заповнить велику наукову лакуну в українській історичній науці. Метою даної роботи стало дослідження і комплексний аналіз різних форм українсько-татарських політичних взаємин та соціальних комунікацій протягом XVI – початку XVIII ст. Автор поставив перед собою такі важливі дослідницькі завдання: з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, репрезентативність її джерельної бази та методологічні засади дослідження; визначити етапи розселення та особливості формування служивих татар на українських землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського; окреслити місця проживання і соціально-правове становище татар-осадників на землях Волині, Поділля, Київщини, Галичини; розкрити роль кримських і служивих татар у воєнно-політичних процесах на

українських землях Гетьманщини та Речі Посполитої; висвітлити становище слов'янського населення з українських земель у Кримському ханстві; сформулювати напрямки подальшого вивчення українсько-татарських взаємин та рекомендації щодо використання отриманих результатів.

Визначені об'єкт та предмет дисертації, а також хронологічні межі. Автор досконало опрацював українську, польську, російську, білоруську і турецьку історіографію з даної проблеми. Основу джерельної бази роботи склали такі групи як: актові книги, описи, реєстри війська й населених пунктів, листування, мемуари, щоденники подорожуючих, тощо. Використані архівні джерела зберігаються в фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві та Головного Архіву Давніх Актів у м. Варшава (Польща). Певні матеріали також були залучені з наукового архіву Національного музею історії України. Важливе місце при підготовці праці склали східні (османські, кримсько-татарські) джерела, які були у різний час перекладені і опубліковані вченими. Дисертант також використав картографічні, етнографічні і археологічні матеріали, які мали допоміжний характер.

При написанні дисертації п. О. Савченко творчо застосовував методологічні напрацювання відомого американського вченого Фредеріка Джексона Тернера, що дало змогу пошукачеві трактувати «фронтір» не як зону зустрічі «варварства» і «цивілізації», а як регіон інтенсивної взаємодії різних культур, способів життя і тих самих цивілізацій.

У межах «історії понять» автор зазначає, що дослідники користуються різними назвами при означенні татар, які проживали на теренах Великого князівства Литовського, Речі Посполитої та Українського гетьманату – «західні татари», «служиві татари», «татари-осадники». Також вживаються такі етноніми як «литовські», «польські», «польсько-литовські» та «білоруські» татари. Використовуються також назви, які підкреслюють їхній історичний зв'язок з окремими регіонами чи населеними пунктами колишньої Речі Посполитої: «татари Підляща», «віленські», «волинські», «галицькі»

татари, тощо. Трапляється також назва «татари-ліпка» (липки), що була запозичена зі східних джерел.

У розділі 2 «Татари-осадники на українських землях Великого князівства Литовського та Королівства Польського у XVI – на початку XVIII ст.» (сс.51 – 103) було розглянуто етапи татарського осадництва, територія розселення і проживання татарського населення, а також категорії, функції та привілеї татарської людності.

Зокрема, дисертантом були визначені основні етапи розселення татарської людності на українських землях Великого князівства Литовського і Королівства Польського. Розроблено періодизацію, яка відображає хвилі їх зовнішньої (з Кримського ханства, Поволжя) та внутрішньої (в межах Речі Посполитої) міграції. Встановлено, що ключовим для українських земель став етап XVI – середини XVII ст., протягом якого центр татарського осадництва перемістився на південні і східні кордони Польсько-Литовської держави.

Дослідник виявив більше 70-и населених пунктів на землях Волинського, Подільського, Брацлавського, Київського та Руського воєводств Речі Посполитої, в яких фіксуються сліди татарського осадництва. Визначена регіональна специфіка політики осадництва, що відображала історико-правові та географічні особливості цих регіонів. З'ясовано, що найбільше татарських общин існувало на Волині. Переважно, їх поява була пов'язана з політикою князівських і магнатських родів Острозьких, Корецьких, Вишневецьких, Сенявських, Заславських та ін. Аналіз зібраних даних дав змогу розробити карту татарських осад на землях сучасної Правобережної і Західної України.

Автором визначено правовий статус, соціальну структуру та службові функції татар в Речі Посполитій. З'ясовано, що на українських землях Польсько-Литовської держави існували такі їх категорії як: «господарські татари»; татари-козаки; приватні татари; міські татари. Більшість цих категорій у XVII ст. були зрівняні в правах з «господарськими татарами».

У розділі 3 «Татари у воєнно-політичних процесах на українських землях Гетьманщини та Речі Посполитої» (сс.104 – 154) висвітлено участь війська Кримського ханства у військових діях на боці Українського гетьманату та участь служивих татар у воєнних походах Речі Посполитої.

У цьому розділі було розкрито роль кримських і служивих татар у військово-політичних подіях на землях ранньомодерної Української держави. Визначено, що «кримський напрям» був одним з пріоритетних в Гетьманщині, а козацька еліта підтримувала тісні ділові і особистісні зв'язки з верхівкою Кримського ханства та османською адміністрацією Північного Причорномор'я. Прослідковано еволюцію політики ханів щодо козацької держави, яка з послабленням влади гетьманів супроводжувалась нарощенням військової присутності татар на Правобережжі та посиленням їх впливу на політику Чигирини.

Дисертант стверджує, що Українська революція XVII ст. вплинула на внутрішню (в межах Речі Посполитої) і зовнішньої міграцію служивих татар та зникнення їх інституту на землях Гетьманщини. Протягом II половини XVII ст. татарські хоругви беруть участь у більшості кампаній коронного війська на українських землях, а їхня кількість суттєво зростає. Обмеження релігійних свобод та привілеїв татар-осадників призводить до конфлікту з урядом Речі Посполитої. Він завершується їхнім бунтом, міграцією на османське Поділля та прийняттям підданства султана Мегмеда IV Авжи під час польсько-турецької війни 1672-1676 рр. Більша їх частина протягом 1674 – 1676 рр. повернулася на королівську службу і була розселена на землях Волині, Підляща, Литви та Білорусі. Татари, що залишились в османському підданстві були осаджені на турецько-кримсько-польському прикордонні – в районі Хотина і Чернівців.

У розділі 4 «Соціальні комунікації слов'янського населення з українських земель у Кримському ханстві» (сс.155 – 189) досліджено становище християн і конфесійна політика династії Гіреїв, проблема набігів і полону в українсько-

татарських відносинах, питання служби підрозділів українських козаків на боці Кримського ханства.

Автором визначено, що, на землях Кримського ханства протягом XVI – на початку XVIII ст. проживали численні групи слов'янського населення з українських земель, що різнилися за статусом, походженням і родом діяльності. За століття в Криму були вироблені дієві механізми управління поліетнічною державою. Вони сформувалися під впливом тюркського звичаєвого права, норм шаріату та ісламських політичних інститутів. Піддане християнське населення Кримського ханства було активно задіяне в торгівлі, господарстві і ремеслах, сплачуючи поголовний та поземельний податки. Фінансова вигода для ханської казни сприяла підтримці урядом їхньої релігійної автономії та прийнятної форми залежності. Показником цього стала чисельність та комерційна активність християн півострова, що суперечить усталеному твердженню про їхній рабський статус і релігійні утиски.

Цікаво, що на землях Кримського ханства тимчасово і постійно проживали групи слов'янського населення з України. За статусом, походженням і родом діяльності їх розділено на особисто вільних християн, бранців та козаків на військовій службі Бахчисарая. Аналіз конфесійної політики Гіреїв показав, що вони сформувалися під впливом тюркського звичаєвого права, норм шаріату та ісламських політичних інститутів.

За визначенням п. О. Савченка, найчисельнішою категорією слов'янського населення Кримського ханства були полонені з українських земель, які потрапляли сюди в результаті регулярний військових набігів. Аналіз показав, що ці рейди не були стихійними, а мали різні політичні, економічні та соціальні причини. Їх частота суттєво вплинула на демографію та переміщення населення українських земель, що дає змогу розглядати їх як форму примусової міграції. Більшість бранців в Криму, що виокремлювалась з торгівельного обороту, використовували у випасі худоби та обробітку землі. Вони перебували у тимчасовій залежності, яка тривала близько 5-7

років. Цих вільновідпущених бранців залучали до освоєння пусток, заселення цілих земель та збільшення питомої ваги землеробського населення Кримського ханства.

Як стверджує дисертант, важливе місце в армії Кримського ханства посідали козацькі підрозділи. Гіреї звертались до їх послуг з метою вирішення власних політичних і військових завдань. Участь козаків протягом XVI – початку XVIII ст. фіксується у походах татар на Балкани і Кавказ, а також у протистоянні з османами, калмиками, донськими, запорозькими козаками та карач-беями. Зростання кількості козаків в ханському війську відбувається протягом другої половини XVII ст., чому сприяють союзи з українськими гетьманами та поступовий занепад Правобережної Гетьманщини.

Рецензована дисертація завершується ґрунтовними висновками, які мають самостійний характер.

Висловимо також ряд критичних зауважень конструктивного характеру. На нашу думку, у представленій дослідницькій праці:

- 1) Досить невдало звучить словосполучення «українські землі Гетьманщини», яке вживається не тільки в одному з авторських дисертаційних завдань (с.16), але й назві 3-го розділу (с.104). Власне в межах козацької держави не існувало інших земель, окрім «українських», тобто заселених українським етносом.
- 2) Видається, що верхня хронологічна межа дослідження є розмитою, а, отже, зважаючи на зміст роботи, її треба було окреслити 1711 – 1714 рр. – роками, коли згідно з системою міжнародних договорів між Річчю Посполитою, Московським царством та Османською імперією Правобережна Україна остаточно перейшла під владу Корони Польської.
- 3) У підрозділі 1.1. «Стан наукової розробки теми» автор чомусь обійшов увагою вагомий доробок кримознавчої школи XIX ст., яка існувала в Одесі. Так у першій половині XIX ст. одеський історик Аполлон

Скальковський розпочав вивчення політичних відносин між Кримом та Запорозькою Січчю (Скальковский А. Сношения Запорожья с Крымом, 1743 // Одесский вестник. - №72 (6 сентября). – 1841; Он же. Занятие Крыма в 1783 г. // Памятная книжка Таврической губернии. – Одесса, 1846. – С.363 – 364). У 1889 р. в Одесі побачила світ ґрунтовна праця Василя Смірнова (Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты в XVIII столетии до присоединения его к России // Записки Императорского Одесского общества истории и древностей. – Т.15. – Одесса, 1889. – С.34 – 178). У праці ще одного знаного одеського історика Л. Львова «Отношения между Запорожьем и Крымом» (1895 р.) зроблено ряд важливих теоретичних висновків, які полягали: по-перше, з огляду на географічне становище, економічні та політичні інтереси запорожці не могли не підтримувати зв'язків з кримськими татарами; по-друге, запорожці намагалися врівноважувати дипломатію Кримського ханства, Османської імперії, Речі Посполитої та Московського царства, адже довгий час перебували у залежності від цих держав; по-третє, Запорозька Січ протягом усієї своєї історії була то ворогом, то союзником або ж підданою щодо Криму. Також не погоджуємося з підтримкою автором рецензованої дисертації висловлювання одного із сучасних українських істориків про те, що узагальнююча монографія В. Смірнова (Смирнов В. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – Санкт-Петербург, 1887. – 768 с.) «застаріла вже на момент виходу у світ», адже ця наукова праця протягом багатьох десятиліть була «настільною книгою» для багатьох істориків світу, які вивчали історію Кримського ханства.

- 4) Очевидно, що у підрозділі 4. 3. «Українське козацтво на службі Кримського ханства» автору потрібно було здійснити чітку історико-правову кодифікацію проблеми участі підрозділів Війська Запорозького або окремих козацьких загонів у війську Кримського

ханства протягом кінця XVI – початку XVIII ст.: що це було в окремих випадках – найм на службу до хана за гроші, угода про спільні військові дії Кримської орди та Війська Запорозького, військова служба колишніх полонених козаків в ханській армії чи ще щось інше?

- 5) Пропонована назва «західні татари» (с.18 і далі) не є такою, що вповні пояснює суть цього явища. Якщо західні, то очевидно що це мають бути ті «татарські анклави», які з'явилися західніше території Кримського ханства? Якщо це так, то тоді б з точки зору політичної географії вірніше було говорити про «північно-західних татар» у ВКЛ, Речі Посполитій та Правобережній Україні. Можливо, треба було б ввести до наукового обігу такі назви як «українські татари» (можливо, «гетьманські татари» або ж «запорозькі татари»), які позначали тих татар, що перебували на військовій службі в гетьманів Війська Запорозького протягом другої половини XVII ст.

Однак, висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації.

Таким чином, робота Савченка Олексія Олександровича «Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст.» є завершеним дослідженням, написана самостійно та на належному науковому рівні. Вона відзначається актуальністю, розкриттям поставленої проблеми, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07. 00. 01. – історія України.

Офіційний опонент:

Доктор історичних наук,
старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник

Інституту історії України

Т. В. Чухліб